

<https://ui.ac.ir/en>

Journal of Literary Arts

E-ISSN: 2322-3448

Document Type: Research Paper

Vol. 13, Issue 1, No.34, Spring 2021, pp. 129-150

Received:01/10/2020

Accepted:03/01/2021

Psychological Analysis of Fereydoun and Zahak's Personality Based on Abraham Maslow's Theory of Personality

Fakhri Zarei

Ph. D. Student of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Shahrekord University, Shahrekord, Iran
fakhri.zarei78@gmail.com

Seyed Kazem Mousavi *

*Corresponding author: Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Shahrekord University, Shahrekord, Iran
mousavikazem@yahoo.com

Ali Mohammadi Asiabadi

Associate Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Shahrekord University, Shahrekord, Iran
asiabadi97@yahoo.com

Abstract

The perfect man and the clear presentation of his personality are of the topics frequently discussed in the humanities, especially in literature and psychology. One of the theories of personality and new approaches in psychology is the theory of humanism in which man and his attainment of self-actualization are one of the important issues. In the view of humanists, Abraham Maslow's theory which is defined as a hierarchy of needs including physiological needs, security, love, respect, and self-fulfillment is of particular importance. This theory is justified by some literary works, such as Ferdowsi's Shahnameh, which has a human-centered nature.

The analysis of the characters of this work shows that the Iranian man, Fereydoun, has achieved perfection in ancient times. This analysis corresponds to the patterns of the developed personality in the field of psychology. Among the characters of Shahnameh, Fereydoun is one of the most popular figures, whose characteristics of self-fulfillment are evident in his behavior and speech. Fereydoun's characteristics, at this level of needs, such as natural self-motivating and simplicity, make him to express his spiritual feelings and emotions; Like the feeling of grief over the death of "Barmayeh", his father, Iraj, and his natural reaction to the death of Salm and Toor.

Crossing the deep sea, as a symbol of the journey to self-discovery, and his true comprehension of the King of Yemen show Fereydoun's understanding of reality. Also, Fereydoun, by dividing the world among his three sons, resists the culture that governs society and creates a different rule in choosing a successor. To achieve the values of existence - including justice - he ignores paternal feelings and helps Manouchehr in revenge. His other perfect characteristic is his attention to interpersonal relationships and his accuracy in choosing a spouse for his sons, in which race, color, and political affiliations do not matter. The power to distinguish between good and evil, as well as the distinction between means and ends, is of his other characteristics. Thus he makes the restraining of Zahak a means to a transcendent goal, the liberation of the people from tyranny.

In contrast to Fereydoun is Zahak's character. Examining Zahak's personality shows his failure to meet the hierarchy of basic needs and not to go beyond the lowest levels of needs. Zahak's intense desire for delicious food, the growth of snakes on his shoulders, and the feeding of human brains on them are symbols

of his hunger and insatiability. Gathering beautiful girls in a harem, homosexuality, or watching the sexual intercourse of others shows that Zahak is not met in sexual and consequently love and affection needs and so he is in the group of psychopaths.

The purpose of this article is to represent the character of Fereydoun and Zahak as an example, based on Maslow's theory, which can be a guide in examining all the characters of Shahnameh to find a perfect human being. Therefore, these two personalities are measured based on the characteristics of the Maslow pyramid. The present study, by examining the thoughts and behaviors of these two personalities, introduces Fereydoun as a model of self-fulfilling perfect man and Zahak as an example of personality non-flourishing.

Keywords: Shahnameh, Fereydoun, Zahak, Maslow, self-actualization

References

- Aidenloo, S. (2007). *Unripe Orange* (twenty articles on Shahnameh and Iranian epic Literature, 1st ed. Isfahan: Naghsh Mana.
- (2010). *Khosravan Book*, 1st ed. Tehran: Sokhan.
- Cooper, J. S. (2001). *Illustrated Culture of Traditional Symbols*, 1st ed., Maliheh Karbasian (trans.). Tehran: Farshad.
- Farnbagh Dadgi (1999). *Bondahesh*, Reported by Mehrdad Bahar. Tehran: Toos.
- Fasharaki, H. (2018). *Shahnameh from Two Perspectives*, 2nd ed. Tehran: Negah.
- Ferdowsi, A. (2002). *Fereydoun's Kingdom*, Mohammad Dabir Siyaghi (emend.), 3rd ed. Tehran: Qatreh.
- (2002). *Kingdom of Kiomars, Houshang, Tahmourth, Jamshid, Zahak*, Mohammad Dabir Siyaghi (emend.), 3rd ed. Tehran: Qatreh.
- Ferdowsi, A. (2003). *Shahnameh*, Saeed Hamidian (emend.), Vol. I, 6th ed. Tehran: Qatreh.
- Fist, J. & Fist, G. J. (2011). *Personality Theories*, 6th ed., Yahya Seyed Mohammadi (trans.). Tehran: Ravan.
- Freud, S. (unpublished). *Sexual Psychoanalysis*, 1st ed., Ali Dashtestani (trans.). Tehran: Central Library.
- Hosuri, A. (1388). *The Fate of a Shaman from Zahak to Auden*, 1st ed. Tehran: Cheshmeh.
- Islamic Nodoshan, M. (1991). *Namvar Letter*, 1st ed. Tehran: Sokhan.
- (2015). *The Life and Death of Heroes in the Shahnameh*, 6th ed. Tehran: Enteshar Company.
- Karimi, Y. (1999). *Personality Psychology*, 5th ed. Tehran: Virayesh.
- Khosravi, A. (2015). *Shahnameh from Jung's Psychological Perspective*, 1st ed., Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Mazlow, A. (1988). *Motivation and Personality*, 1st ed. Ahmad Rezvani (trans.). Mashhad: Astan Quds Razavi.
- (1995). *Horizons of Higher Human Nature*, 1st ed., Ahmad Rezvani (trans.). Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Mazlow, A. (2002/1381). *Living Here and Now "The Art of the Transcendent Life"*, 1st ed., Mahin Milani (trans.). Tehran: Fara Ravan.
- Saeedi Sirjani, A. (2016). *Zahak Mardush*, 8th ed. Tehran: Peykan.
- Schultz, D. & Scholes, S. A. (2019). *Personality Theories*, 43rd ed., Yahya Seyed Mohammadi (trans.). Tehran: Virayesh.
- Schultz, D. (2018). *Perfection Psychology (Healthy Personality Patterns)*, 23rd ed. Giti Khoshdel (trans.). Tehran: Peykan.
- Shamloo, S. (1388). *Schools and Theories in Personality Psychology*, 9th ed. Tehran: Roshd Publications.
- Weidengren, G. (1998). *Religions of Iran*, 1st ed., Manouchehr Farhang (trans.). Tehran: Aghahan Ideh.
- Yavari, H. (2005). *Psychoanalysis and Literature*, 2nd ed. Tehran: Sokhan.
- Zarei, F.; Mousavi, S. K. & Madadi, Gh. H. (2015). Personalization with a psychological approach in the story of Siavash, *Exploration of Persian Language and Literature*, (30), 67-102.

فنون ادبی

نوع مقاله: پژوهشی

سال سیزدهم، شماره ۱ (پیاپی ۳۴) بهار ۱۴۰۰، ص ۱۲۹-۱۵۰

تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۷/۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۰/۱۴

بررسی روان‌شناختی شخصیت فریدون و ضحاک براساس نظریه شخصیت آبراهام مزلو

فخری زارعی، دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران

fakhri.zarei78@gmail.com

سید کاظم موسوی*، استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران

mousavikazem@yahoo.com

علی محمدی آسیابادی، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران

asiabadi97@yahoo.com

چکیده

انسان کامل و ارائه تصویری گویا و روشن از او از موضوعات بحث‌انگیز در علوم انسانی از جمله ادبیات و روان‌شناسی است. در میان نظریه‌های شخصیت و از نگرش‌های نو در روان‌شناسی، نظریه انسان‌گرایی است که در آن انسان و دستیابی‌اش به خودشکوفایی از مباحث مهم به شمار می‌آید. در میان انسان‌گرایان نظریه آبراهام مزلو شامل سلسله‌مراتب نیازها از جمله نیازهای فیزیولوژیکی، امنیت، عشق و محبت، احترام و خودشکوفایی است که از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. این نظریه در بعضی از آثار ادبی از جمله شاهنامه فردوسی- که ماهیتی انسان‌محور دارد- انطباق‌پذیر است. بررسی شخصیت‌های این اثر نشان می‌دهد انسان ایرانی در ادوار گذشته، تا چه حد به رشد و کمال انسانی دست یافته و چه اندازه منطبق بر الگوهای شخصیت‌رشد یافته حوزه روان‌شناسی است. در میان شخصیت‌های شاهنامه، فریدون یکی از محبوب‌ترین چهره‌های این اثر حماسی است که ویژگی‌های افراد خودشکوفای در رفتار و گفتار او مشهود است. ویژگی‌هایی مانند درک درست از واقعیت، خوی مردم‌گرا، تشخیص هدف از وسیله، روابط درون‌فردی و خودانگیزگی. در تقابل با فریدون، شخصیت ضحاک را می‌توان واکاوی کرد. بررسی شخصیت ضحاک نشان‌دهنده ناکامی او در تأمین سلسله‌مراتب نیازهای اساسی و گذرنکردن از پایین‌ترین سطوح نیازهاست. هدف از این بررسی، نشان‌دادن جایگاه شخصیت فریدون و ضحاک، براساس نظریه مزلو است که می‌تواند رهنمونی در بررسی همه شخصیت‌های شاهنامه برای یافتن انسان کامل باشد و از سویی قابلیت متون کهن فارسی در شاخص‌های نظریه‌های نوین را نشان دهد. پژوهش حاضر با بررسی اندیشه و رفتار این دو شخصیت، فریدون را الگو و نمونه افراد خودشکوفای و ضحاک را نمونه ناشکوفایی شخصیت معرفی می‌کند و دلایل آن را بررسی می‌کند.

کلیدواژه‌ها: شاهنامه، فریدون، ضحاک، مزلو، خودشکوفایی

*مسئول مکاتبات

Copyright © 2021, University of Isfahan. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>), which permits others to download this work and share it with others as long as they credit it, but they cannot change it in any way or use it commercially.

Doi: [10.22108/LIAR.2021.125198.1929](https://doi.org/10.22108/LIAR.2021.125198.1929)

در نقد روان‌شناسی متون ادبی، وارد حوزه استعاری می‌شویم و هر شخصیت را به‌صورت نمودی از واقعیت در نظر می‌گیریم؛ زیرا در شخصیت‌آفرینی داستان‌ها، الگوی نویسنده، انسان‌های واقعی هستند و شخصیت‌های داستانی، به‌نوعی بازیابی آنها هستند. هرچه این الگوپذیری با دقت بیشتری صورت گیرد، باورمندی شخصیت‌های داستان بیشتر می‌شود و برای بررسی و انطباق با مفاهیم حوزه شخصیت‌شناسی قابلیت بیشتری می‌یابند. در داستان «خواننده، نویسنده و شخصیت‌ها در کنار هم می‌ایستند و سرنوشت داستان را دنبال می‌کنند. از این جدانگری و باهم‌نگری، آفرینش تازه‌ای پا می‌گیرد» (یاوری، ۱۳۸۴: ۱۷۶).

شخصیت در روان‌شناسی «به مجموعه ویژگی‌های جسمانی - روانی اطلاق می‌گردد که هر فرد را از افراد دیگر متمایز می‌کند. مطالعه و شناخت شخصیت هم از جنبه ارضای حس کنجکاوی و هم از نظر روابط متقابل اجتماعی دارای اهمیت است» (کریمی، ۱۳۷۸: ۸). در روان‌شناسی نظری، نظریه‌های متعددی در مورد شخصیت وجود دارد که هریک به جنبه‌ای از جنبه‌های آن می‌پردازد. هریک از این نظریه‌ها، شخصیت انسان را مخلوق نیرویی می‌دانند که متفاوت با دیگری است و می‌کوشند از این طریق به شناخت انسان دست یابند. در قرن بیستم، سه انقلاب فکری در روان‌شناسی رخ داد که چهره این علم را دگرگون کرد؛ این سه نهضت عبارت‌اند از: روان‌کاوی، رفتارگرایی و انسان‌گرایی. قدیمی‌ترین رویکرد به بررسی شخصیت، رویکرد روان‌کاوانه فروید است. «روان‌کاوی به شیوه فروید بر نیروهای ناهشیار، سایق‌های جنسی و پرخاشگری مبتنی بر عوامل زیستی و تعارض‌های اجتناب‌ناپذیر در اوایل کودکی، تأکید می‌کند و انسان را تحت تسلط غرایز و کشمکش‌های درونی خود می‌داند» (شولتز و شولتز، ۱۳۹۸: ۶۷). از دیدگاه رفتارگرایان، محیط انسان را می‌سازد. «از نظر آنها شخصیت، انبوه پاسخ‌های آموخته‌شده به محرک‌ها، یک‌رشته رفتارهای آشکار و یا نظام‌های عادت است. در این رویکرد شخصیت فقط به چیزی اشاره دارد که بتوان آن را به‌صورت عینی مشاهده و دستکاری کرد. رویکرد دیگر در بررسی شخصیت، رویکرد انسان‌گرایان است. انسان‌گرایی نظامی فکری است که به‌موجب آن تمایلات و ارزش‌های انسان در درجه اول اهمیت قرار دارد. دیدگاه انسان‌گرایان بر توانمندی‌ها و آرزوهای انسان، اراده آزاد هشیار و تحقق‌بخشیدن به استعداد انسان تأکید می‌کند» (همان: ۴۸۷). انسان‌ها در این مکتب به‌صورت موجوداتی فعال و خلاق تصویر می‌شوند که به‌دنبال شکوفایی خود هستند.

بیان مسئله

در میان آثار بزرگ ادبی، شاهنامه فردوسی به‌دلیل ماهیت داستانی - حماسی و وجود شخصیت‌های فراوان، آینه‌ای برای انعکاس شخصیت‌های حقیقی در عالم واقع است. فردوسی با آگاهی و به‌تناسب تکنیک شخصیت‌پردازی، شخصیت‌های دنیای اسطوره، حماسه و تاریخ را در جهان داستان، بازسازی و بازپردازی می‌کند. در شاهنامه «شخصیت‌ها به‌گونه‌ای ترسیم شده‌اند که خواننده را از زمان خود رهایی می‌دهند و او را هم‌پای خود به حرکت وامی‌دارند. مهارت سراینده در شخصیت‌پردازی و قدرت او در شیوه‌های پرورش شخصیت، سبب باورپذیر شدن آنها شده است» (زارعی و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۰۲-۶۷)؛ از این رو می‌توان آنها را از جنبه‌های گوناگون تحلیل و بررسی کرد. یکی از این جنبه‌های قابل پژوهش در شاهنامه، تحلیل و بازشناسی شخصیت‌های این مجموعه براساس نظریه‌های مختلف روان‌شناسی از جمله روان‌شناسی «فروید»، «آدلر»، «یونگ»، «مزلو»، «راجرز» و دیگران است که پژوهش‌های مفید و متعددی نیز در این زمینه انجام گرفته است. از میان نظریه‌های انسان‌محور، نظریه انسان‌گرایی آبراهام مزلو اهمیت ویژه‌ای برای انسان قائل است. از دلایلی که نویسندگان پژوهش حاضر، این نظریه را از میان دیگر نظریه‌های شخصیت، انتخاب کرده‌اند، آن است که در شاهنامه، انسان اهمیت ویژه‌ای دارد؛ زیرا در آثار حماسی، محوریتی ملی - انسانی دیده می‌شود و نقش انسان در شکل‌گیری، تکامل و آفرینش حماسه، بیشتر مشهود است. مفهوم مشترک در نظریه مزلو و شاهنامه این است که در نظریه مزلو، انسان و محیط هر دو مهم هستند. شاهنامه

مجموعه‌ای از شخصیت‌های مختلف است که در تقابل و تعامل با یکدیگرند و رفتار و منش هر یک با دیگری متفاوت است. این تنوع رفتار، سبب می‌شود ذهن خواننده به واکاوی آنها معطوف شود و برای شناخت بهتر و عمیق‌تر شخصیت‌ها، تلاش کند. در این میان، روان‌شناسی وسیله‌ای برای شناخت بهتر و علمی‌تر این شخصیت‌ها به شمار می‌آید.

در میان شخصیت‌های برجستهٔ شاهنامه، شخصیت‌هایی هستند که در بالاترین سطح، تأمین نیاز شده‌اند و به مرحلهٔ خودشکوفایی رسیده‌اند. شخصیت‌هایی مانند فریدون، رستم، زال، رودابه و سیندخت می‌توانند در این گروه قرار گیرند. البته پس از تحلیل دقیق، این نتیجه حاصل می‌شود که همهٔ افراد به اوج خودشکوفایی دست نمی‌یابند و در بسیاری موارد می‌توان آنها را دسته‌بندی و سپس رتبه‌بندی کرد. از میان آنها برخی، از همهٔ خصایص انسانی افراد خودشکوفایا به کمال برخوردارند و عده‌ای به بعضی از آن خصایص متصف شده‌اند؛ از این رو از جهت انسان کامل بودن در ردیف پایین‌تری قرار می‌گیرند. در شاهنامه شخصیت‌هایی مانند ضحاک ماردوش، افراسیاب، طوس و سودابه می‌توانند جزو شخصیت‌های ناشکوفایا قرار گیرند. در تحلیل و بررسی شخصیت هر یک از این اشخاص، می‌توان دید که مطابق با سلسله‌مراتب مزلو در چه مرحله، تأمین نیاز نشده‌اند و در پی ناکامیابی، چه آسیب‌ها و فراآسیب‌هایی متوجه رفتار و شخصیت آنها شده است.

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد نظریهٔ مزلو تا چه اندازه در شناخت شخصیت‌های شاهنامه کمک می‌کند و رفتار شخصیت‌ها تا چه حد منطبق بر سلسله‌مراتب نیازهای دیدگاه اوست. پاسخ به این موارد در گرو تحلیل و انجام پژوهش است. در اینجا به بررسی دو شخصیت از شخصیت‌های شاهنامه پرداخته می‌شود تا قابلیت این نظریه در شاهنامه مشخص شود.

روش انجام پژوهش

روش این پژوهش، تحلیلی-توصیفی است که با استفاده از منابع کتابخانه‌ای شکل گرفته است. در این پژوهش، نظریهٔ شخصیت مزلو و سلسله‌مراتب نیازهای اساسی که مهم‌ترین بخش این نظریه است، مبنای کار قرار گرفته و تلاش شده است با دقت در رفتار و اندیشه‌های دو شخصیت مهم شاهنامه، یعنی فریدون و ضحاک و به‌کارگیری مفاهیم این نظریه، به تحلیل و بررسی این دو شخصیت و تحلیل یافته‌ها پرداخته شود. توجه به دوران کودکی و عواملی که سبب شکل‌گیری رفتار می‌شود از ابزار کارآمد در این پژوهش به شمار می‌رود.

پیشینه پژوهش

در میان آثاری که در زمینهٔ روان‌شناسی شخصیت‌های شاهنامه انجام شده و در آن اشاراتی به نظریهٔ انسان‌گرایی به‌ویژه نظریهٔ مزلو شده است، می‌توان به این آثار اشاره کرد؛ پایان‌نامهٔ تحلیل شخصیت گشتاسپ و اسفندیار در شاهنامه با رویکرد روان‌شناسی (کریمی شاهیوندی، ۱۳۹۱) که در آن با استفاده از مفاهیمی پراکنده از روان‌شناسی از جمله مکانیسم‌های دفاعی فروید، مفاهیم خودشیفتگی، کینه، افسردگی و برخی مفاهیم نظریهٔ مزلو که در حوزهٔ انسان‌گرایی است، شخصیت گشتاسپ و اسفندیار بررسی شده است. همچنین پایان‌نامهٔ بررسی عزت‌نفس (حرمت ذات) در شاهنامهٔ فردوسی (شیرخدا، ۱۳۹۷) که براساس دیدگاه مزلو، براند و دی آنجلیس به فضیلت‌های شخصیتی و روانی در شاهنامه پرداخته است و در آن به نقاط اشتراک شخصیت‌ها شامل عزت‌نفس یا احترام به خود پرداخته است.

در زمینهٔ بررسی شخصیت در شاهنامه به مقالهٔ «شخصیت رستم براساس داستان رستم و اسفندیار در شاهنامه و نظریهٔ خودشکوفایی آبراهام مزلو» (محرابی کالی، ۱۳۹۳) می‌توان اشاره کرد که پس از بررسی شخصیت رستم در داستان رستم و اسفندیار براساس شش ویژگی از ویژگی‌های افراد خودشکوفایا از جمله درک بهتر واقعیت، پذیرش خود و دیگران، خودانگیختگی و طبیعی بودن، مسئله‌مداری، بی‌تعصبی و تشخیص وسیله و هدف، رستم شخصیتی خودشکوفایا و کامل معرفی

می‌شود. مقاله دیگر «نقد شخصیت کیخسرو براساس نظریه آبراهام مزلو» (داودنیا و همکاران، ۱۳۹۳) که به شخصیت کیخسرو می‌پردازد و پس از بررسی نیازهای اساسی در طول زندگی، از کودکی تا پایان عمر کیخسرو، او را در بالاترین سطح نیازهای مزلو تأمین شده می‌داند.

پس از بررسی‌ها مشخص شد، تاکنون پژوهشی درباره شخصیت فریدون و ضحاک براساس نظریه مزلو انجام نشده است. از این رو پژوهش حاضر با توجه به اهمیت این دو شخصیت در شاهنامه، می‌تواند دریچه تازه‌ای در شناخت روان‌شناسانه آن دو و زمینه‌ای برای شناخت دیگر شخصیت‌ها از این منظر باشد.

بررسی نظریه مزلو

مزلو از پایه‌گذاران مکتب انسان‌گرایی و پدر نیروی سوم روان‌شناسی به شمار می‌آید و رویکرد ویژه‌ای به انسان دارد. وی مکاتب موجود روان‌شناسی را در شناخت شخصیت انسان، محدود و بدبینانه می‌دانست و معتقد بود روان‌کاوان به جنبه‌های مثبت، خلاق و متعالی انسانی توجه کافی نداشته‌اند و بیشتر جنبه‌های تاریک روان انسان را مطالعه می‌کنند. نظریه مزلو به دلیل قابلیت انطباق بر همه انسان‌ها، در همه ادوار قابل توجه است. وی انسان را موجودی باارزش و فطرتاً پاک می‌داند و به فضایل، اراده آزاد و شکوفایی توانایی‌های او تأکید دارد. هسته اصلی این نظریه، انگیزش است. هر فرد دارای نیازهای ذاتی و غریزی است که فعال‌کننده و هدایت‌کننده رفتارهای اوست. این رفتارها برخلاف نیازها، ذاتی نیستند، بلکه اکتسابی و آموختنی‌اند و محیط تأثیر زیادی در شکل‌گیری آنها دارد؛ از این رو افراد مختلف، در نحوه تأمین انگیزه‌ها ممکن است تفاوت‌های زیادی پیدا کنند. «در هرم پیشنهادی مزلو پنج پایه وجود دارد؛

۱- نیازهای فیزیولوژیکی و جنسی

۲- نیازهای ایمنی

۳- نیازهای عشق و تعلق

۴- نیازهای احترام

۵- نیاز به خودشکوفایی» (کریمی، ۱۳۷۸: ۱۵۲).

مطابق با نظریه مزلو نیازهای رده پایین در اولویت هستند و پس از تأمین، نیازهای رده بالاتر ظاهر می‌شوند. هرچه نیازی از سلسله‌مراتب بالاتر باشد، به شکل آشکارتری انسانی خواهد بود. نکته دیگر در این نظریه، آن است که اولویت نیازها می‌تواند تغییر کند و چون نیازهای سطح بالاتر برای بقای انسان ضرورت کمتری دارند، ارضا و تأمین آنها می‌تواند به مدت طولانی‌تری به تعویق افتد. پنج نیازی که این سلسله‌مراتب را تشکیل می‌دهند، نیازهای کوششی هستند. نیازهای دیگری مانند نیازهای هنرشناسی و شناختی (نیازهای دانستن و فهمیدن) در این نظریه مطرح شده است که گاهی شرط لازم برای برآوردن نیازهای اساسی هستند. نیازهای روان‌رنجور، گروه دیگری از نیازها هستند که با نیازهای اساسی ضدیت دارند و مانع رشد روانی می‌شوند.

نظریه مزلو بر چند فرض اساسی در رابطه با انگیزش استوار است که برای شناخت بهتر این نظریه ضروری است؛ «اولین فرض، رویکرد کل‌نگر به انگیزش است؛ به این معنی که شخص کامل، با انگیزه می‌شود. فرض دوم اینکه انگیزش، معمولاً پیچیده است، یعنی رفتار فرد می‌تواند از چند انگیزه مجزا ناشی شود. سومین فرض آنکه افراد، همواره به وسیله یک نیاز یا نیاز دیگر برانگیخته می‌شوند؛ زمانی که نیازی ارضا می‌شود، نیروی انگیزشی خود را از دست می‌دهد و نیاز دیگری جای آن را می‌گیرد. فرض دیگر این است که همه افراد به وسیله نیازهای اساسی یکسانی برانگیخته می‌شوند و آخرین فرض در رابطه با انگیزش آن است که نیازها می‌توانند به صورت سلسله‌مراتبی ترتیب یابند» (شولتز و شولتز، ۱۳۹۸: ۵۹۱).

بررسی سطوح سلسله مراتب نیازهای اساسی فریدون و ضحاک

داستان ضحاک داستانی شخصیت‌محور است. طرحی که در این داستان از شخصیت‌ها پی‌ریزی شده است در حوزهٔ روان‌شناسی قابل پژوهش و بررسی است. شخصیت فریدون در تقابل با شخصیت ضحاک، یکی از کامل‌ترین الگوهای شخصیتی برای پژوهش نظریهٔ مزلو است. در این داستان، فریدون شخصیتی تعالی‌یافته و ضحاک شخصیتی روان‌رنجور یا ناسالم، دو نقطهٔ قاعده و رأس هرم مزلو را به‌شکل عینی نشان می‌دهند. به نظر می‌رسد طرحی که از فریدون ارائه می‌شود، شاخص مطلوبی برای نشان‌دادن رشد کامل شخصیت است و طرحی که از ضحاک عرضه می‌شود، مؤید شاخص‌بودن شخصیت فریدون به‌عنوان شخصیتی سالم است. این پژوهش می‌کوشد با تحلیل رفتار و بررسی ویژگی‌های این دو شخصیت از طریق مکانیزم مقایسه، متعالی بودن یکی و ناسالم بودن دیگری را نشان دهد و دلایل تعالی و ناسالمی هریک را تبیین کند.

فریدون هم در شاهنامه و هم در اساطیر ایرانی از جایگاه معنوی و ویژه‌ای برخوردار است و در میان شاهان شاهنامه، نمونهٔ انسان تعالی یافته یا خواستار تحقق خود است. «اگر انسان آرمانی حماسی را کسی بدانیم که یزدان پرستی، مردانگی، فره‌مندی، خردورزی، دادگری، نیکی، گوهر، هنر و نژاد را با هم داشته باشد، باید اذعان نمود فریدون با رویکرد به ویژگی‌ها، کردارش و با معیارهای حماسه یکی از نمونه‌های انسان کامل و مثالی شاهنامه است» (آیدنلو، ۱۳۸۶: ۳-۱۴۲). ویژگی‌های فریدون که در قالب رفتار و منش او ارائه می‌شود، وی را شخصیتی زمینی-فرازمینی معرفی می‌کند که البته جنبهٔ زمینی بودنش به‌واسطهٔ خطاهای انسانی که مرتکب می‌شود بر فرازمینی بودنش غالب می‌آید و او را از مفهوم اسطوره‌ای شاه-خدایی دور و به شاه-انسانی نزدیک می‌کند. این شخصیت در عین متعالی بودن، انسانی دست‌یافتنی معرفی می‌شود.

بررسی شخصیت فریدون براساس دیدگاه مزلو از دوران کودکی آغاز می‌شود. داستان تولد و پرورش فریدون در تنهٔ داستان ضحاک قرار دارد که داستانی اسطوره‌ای است. از آنجاکه داستان ضحاک داستانی اسطوره‌ای و «اسطوره، گزاره‌ای نمادین از واقعیت است» (حصوری، ۱۳۸۸: ۳۰)، بسیاری از پدیده‌ها در جهت تقویت نمادین بودن داستان به کار گرفته شده‌اند. در فضای نمادین داستان، وجود گاو برمایه با ویژگی‌های فراواقعی گویای شرایط عالی و محیط مطلوب برای پرورش فریدون است. توصیفاتی از این گاو در شاهنامه آمده است؛ از جمله آنکه در میان گاوان برترین پایه را دارد، چون طاووس نر است، هر مویش بر تازه‌رنگی است و تاکنون کس در جهان گاوی چونان ندیده است؛ گاوی چو خرم‌بهار و سراپای او پر از رنگ و نگار. این ویژگی‌ها حیوان را پدیده‌ای متفاوت معرفی می‌کند. این توصیفات نشان می‌دهد فریدون «برخلاف دیگران از گاو خاصی که نماد تقدس است، تغذیه می‌کند» (فشارکی، ۱۳۹۷: ۴۰) و به روایت شاهنامه پرورشی متفاوت دارد.

همان گاو کس نام برمایه بود	ز گاوان ورا برترین پایه بود
ز مادر جدا شد چو طاووس نر	به هر موی بر تازه‌رنگی دگر...
که کس در جهان گاو چونان ندید	نه از پیرسـرکاردانان شنید...
یکی گاو دیدم چو خرم‌بهار	سراپای نیرنگ و رنگ و نگار

(فردوسی، ۱۳۸۲: ۶۰-۵۷)

بنابراین، توصیف این گاو در ارتباط با کودکی فریدون، توصیفی نمادین است. در روان‌شناسی یونگ، گاو از نمادهای تعالی است؛ «گاو برمایه و گرز گاوسر فریدون، بیانگر این حقیقت است که فریدون در خودیابی، توفیق یافته و توانسته به شهرباری که نماد «خود» است، برسد» (خسروی، ۱۳۹۴: ۱۱۴). شاخص‌های این خودیابی، درک درست او از واقعیات، خوی مردم‌گرایی، مقاومت در برابر فرهنگ‌پذیری و احساس تعهد نسبت به آرمان‌ها از جمله برقراری عدالت است که در جای مناسب به آنها پرداخته می‌شود. وجود کوه البرز نیز از دیگر عواملی است که نمادین بودن داستان را تقویت می‌کند و با هدف بیان شرایط ویژهٔ دوران کودکی فریدون بیان می‌شود. در فرهنگ نمادها، «کوه به‌عنوان نمادی محوری و مرکزی به‌معنی گذر از

یک مرحله به مرحله دیگر، هم‌نشینی با ایزدان و همچنین به معنی حفاظتگاه و منزل ایزدان، نماد پایداری، ابدیت، استحکام و سکون است. گذر از میان کوه‌های بسته‌شونده یا برهم‌خورنده، مظهر گذر به سطوح نوین روحانی است» (کوپر، ۱۳۸۰: ۲۹۸). همه این مفاهیم در کنار یکدیگر، نشان‌دهنده شخصیت سالم و خودشکوفای فریدون است.

ضحاک در تقابل با فریدون است. ضحاک منفورترین چهره شاهنامه، از اوایل جوانی در اثر عوامل مختلف، تغییر رفتار داده و چهره‌ای دیگرگونه از خود ارائه می‌دهد. برای شناخت و بررسی شخصیت ضحاک ضروری است، دوران کودکی او واکاوی شود. هر انسانی با فطرتی پاک و با استعدادهای بالقوه برای دستیابی به کمال و سلامت روان متولد می‌شود و این شرایط فردی و اجتماعی است که خویشتن او را محقق می‌کند یا مانع از تحقق «خود» می‌شود. بسیاری از پژوهشگران حوزه روان‌شناسی، کودکی فرد را زمینه‌ساز آینده او می‌دانند؛ اما به اعتقاد مزلو و برخی از روان‌شناسان، نمی‌توان همه آینده فرد را در گرو چگونگی کودکی او دانست. هرچند تجربه‌های تأسفات‌انگیز دوران کودکی می‌تواند بر شخص تأثیر گذارد ولی «آدمی، قربانی درمان‌ناپذیر این تجربه‌ها نیست؛ او می‌تواند دگرگون شود، کمال یابد و به سطوح عالی سلامت روان برسد» (شولتز، ۱۳۹۷: ۹۱).

آنچه از دوران کودکی ضحاک توصیف می‌شود، نشان می‌دهد دوران کودکی او، دورانی مطلوب و کودک در شرایطی متعادل رشد کرده است؛ هم مهر پدر را به‌طور کامل در اختیار دارد به‌گونه‌ای که:

به هر نیک و بد، شاه آزادمرد به فرزند برنازده آه سرد

(فردوسی، ۱۳۸۲: ۴۶)

و هم از امکانات رفاهی به‌خوبی برخوردار است به‌طوری‌که:

همی پروریدش به ناز و به رنج بدو بود شاد و بدو داد گنج

(همان: ۴۶)

اگر این شخصیت را بدون جهت‌گیری خاص و تغییری که در جوانی و پس از آشنایی با ابلیس می‌یابد، در نظر بگیریم، باید مطابق با نظر بسیاری از روان‌شناسان بپذیریم که ضحاک همانند دیگر انسان‌ها با فطرتی پاک قدم به جهان می‌گذارد و در اثر تعامل با محیط پیرامون، تغییراتی در شخصیتش ایجاد می‌شود. «مزلو پنج نیاز فطری را معرفی می‌کند که رفتار انسان را برانگیخته و هدایت می‌کنند. این نیازها می‌توانند تحت تأثیر یادگیری، انتظارات اجتماعی و ترس از تأییدنشدن قرار گیرند. این نظریه پرداز انسان‌گرا از اهمیت تجربیات کودکی در پرورش یافتن و رشد بزرگسالی آگاه است؛ اما فرد را قربانی این تجربیات نمی‌داند. او معتقد بود: ماهیت انسان ذاتاً خوب، شایسته و مهربان است، ولی وجود شرارت را انکار نمی‌کرد. شرارت صفت فطری نیست، بلکه حاصل محیط نامناسب است» (شولتز و شولتز، ۱۳۹۸: ۴۰۹-۳۹۲). ارزیابی دوران کودکی و جوانی ضحاک تا پیش از آشنایی با ابلیس نشان می‌دهد ضحاک در ابتدا براساس فطرت اولیه خود عمل می‌کند؛ از پیشنهاد ابلیس مبنی بر کشتن پدر شادمان نمی‌شود و از خون پدر دلش پر از درد می‌شود (فردوسی، ۱۳۸۲: ۴۵)؛ از این‌رو:

به ابلیس گفت این سزاوار نیست دگر گوی کاین از در کار نیست

(همان: ۴۵)

اما آن هنگام که با ابلیس پیمان می‌بندد قادر به سرپیچی نیست. دوری از پیمان‌شکنی او نیز به‌نوعی، برگرفته از فطرت پاک اوست که پس از آشنایی با ابلیس در مسیر نادرستی شکل می‌گیرد. در اینجا به بررسی و مقایسه نیازهای اساسی این دو شخصیت می‌پردازیم؛

۱- نیازهای جسمانی

مطابق با هرم پیشنهادی مزلو برای نیازها، اولین سطح از نیازهای اساسی، نیازهای جسمانی است. در طبقه شاهان و پهلوانان شاهنامه، نیازهای فیزیولوژیکی آب و غذا به‌طور طبیعی تأمین شده هستند. البته اشاره به این مطلب ضروری است که

«در جوامع مرفه به‌طور طبیعی، نیاز گرسنگی افراد تأمین و ارضا می‌گردد. بنابراین در این‌گونه موارد مشابه وقتی از گرسنگی سخن به میان می‌آید، سخن از چیزهای اشتهاآور است نه گرسنگی به‌معنی حقیقی کلمه» (فیست و فیست، ۱۳۹۰: ۵۹۲). در داستان مورد بحث مفهوم گرسنگی نه به‌معنی حقیقی کلمه، بلکه در مفهوم نیازمندی به کم‌ارزش‌ترین مسائل انسانی است. شخصیتی مانند ضحاک در ظاهر از این سطح عبور کرده است، اما دقت در زندگی و رفتار او نشان می‌دهد باید به رویه دیگر داستان توجه کرد. داستان این‌گونه روایت می‌کند که ضحاک شاهزاده‌ای از سرزمین اعراب است و از ضروریات زندگی به‌وفور برخوردار است. این، لایه و برداشت سطحی از داستان است؛ اما آنچه در ادامه می‌آید برداشت دیگری به دست می‌دهد.

- نیاز به خوراک

بررسی انجام‌شده نشان‌دهنده آن است که فریدون از نظر نیازهای فیزیولوژیک از جمله آب و غذا به‌طور کامل تأمین شده است. در تقابل با فریدون، ضحاک در پایین‌ترین سطوح نیازها قرار دارد؛ او نمی‌تواند به نیازی فراتر از غذا و نیاز جسمانی بپردازد؛ ابلیس، وی را می‌فریبد و در لباس آشپز به او نزدیک می‌شود. آنچه به ابلیس کمک می‌کند، اختیار ضحاک را در دست گیرد، شکم‌بارگی اوست؛ زیرا «ابلیس یقین دارد جوان تازی بنده شکم است و لذت‌های محسوس مادی را بر همه فضایل و معنویات ترجیح می‌دهد» (سعیدی سیرجانی، ۱۳۹۵: ۷۱).

اگر داستان را داستانی با عناصر نمادین در نظر بگیریم، می‌توان ابلیس را معادل مفهوم «نهاد» در نظریه فروید دانست. «نهاد، مخزن غرایز و لیبدو است. نهاد ساختار قدرتمند شخصیت است و مستقیماً و با ارضای نیازهای بدن ارتباط دارد» (شولتز و شولتز، ۱۳۹۸: ۸۴). تهیه غذاهای متنوع و لذیذ از گوشت حیوانات، نمادی از تأمین‌نشدن اولین نیاز از نیازهای اساسی است که با نشان‌دادن تمایل بسیار او به غذا و سیری‌ناپذیری او بازنمایی می‌شود. تنوع غذایی که ابلیس در هر روز فراهم می‌کند و تمایل زیاد ضحاک به آن، به‌طور نمادین بیان می‌کند ضحاک نتوانسته است از نیازهای فیزیولوژیکی خود به‌طور نسبی و قابل قبول بگذرد. توجه به ترتیب غذاهایی که ابلیس برای او آماده می‌کند نیز تأمل‌برانگیز است. شروع خوالیگری ابلیس با زرده تخم‌مرغ، سپس پرنده‌هایی مانند کبک و تدر، پس از آن مرغ و بره و درنهایت غذاهایی از گوشت گاو جوان است. «ارتباط گوشت‌خواری با بدخوبی از نکات قابل توجه داستان است. در اینجا خوردن گوشت آموزشی شیطانی به شمار رفته و خاصیت آن تحریض خوی حیوانی دانسته شده است» (اسلامی ندوشن، ۱۳۹۴: ۱۲۵) و یکی از خوی‌های حیوانی به‌کارگیری همه نیروها برای به دست آوردن غذاست. همچنین توجه به جثه این حیوانات که از حیوان کوچک آغاز و به حیوان بزرگ منتهی می‌شود، تأییدی نمادین در جهت بارز کردن شکم‌بارگی ضحاک است.

بخش بعدی داستان، رویش ماران بر دوش ضحاک، کشتن جوانان و خوردن مغز آنها به ماران است. در این بخش، ماران و رویش دوباره آنها، نماد گرسنگی و نیاز دوباره به غذا و سیری‌ناپذیری ضحاک است. این‌گونه می‌توان نتیجه گرفت ضحاک در تأمین نیازهای جسمانی خود ناکام است. استدلال دیگری که می‌توان در مورد این شخصیت بیان کرد، وعده ابلیس پس از به تخت نشستن ضحاک است؛ ابلیس برای فریب می‌گوید:

بدو گفت گر سوی من تافتی ز گیتی همه کام دل یافتی

(فردوسی، ۱۳۸۲: ۴۶)

و اولین کامی را که برای او فراهم می‌کند، تهیه غذاهای لذیذ است. ابلیس در اولین قدم، ضعف شخصیت شاه را هدف قرار می‌دهد. شکم‌بارگی در شخصیت ضحاک، چنان نهادینه است که به پاس آن، اجازه بوسه‌زدن بر شانه‌های خود را به ابلیس می‌دهد، در برابر گرمایل و ارمایل که از ذات لذت‌جو و طبیعت شکم‌باره او خبر دارند، تسلیم می‌شود و با آزمندی و طمعی که به تبع غلبه این نیاز ایجاد می‌شود، نادانسته موجبات نابودی حکومت خود را فراهم می‌کند.

- نیاز جنسی

بخش دیگری از نیازهای فیزیولوژیکی، نیاز جنسی است که تأمین آن مانند نیاز به غذا برای بقا و ادامه نسل ضرورت دارد. نیاز جنسی همانند دیگر نیازهای اصلی چنانچه به درستی مورد توجه قرار گیرد، موجب سلامت روان خواهد بود؛ اما در شکل افراطی از سویی باعث پیدایش مشکلات روحی- روانی و گاه انحراف جنسی می‌شود و از سوی دیگر، مانع رشد روانی و تعالی فرد می‌شود. «اگر فرد در دوران تکامل خود، دچار کشمکش روانی شود یا با واکنش‌های محیطی توأم با افراط و تفریط مانند محرومیت شدید یا ارضای بیش از حد روبه‌رو شود، تکامل او در همان مرحله تثبیت می‌شود و باعث بروز عوارض و علایم ناهنجاری در او می‌گردد و به‌طورکلی بر منش و شخصیت او تأثیر می‌گذارد» (شاملو، ۱۳۸۸: ۳۷). نیازهای فیزیولوژیکی مانند دیگر نیازها نیستند که با تأمین شدن، فرد دیگر احساس نیاز نکند، بلکه «ماهیتی تکرارشونده دارند و پس از تأمین، دوباره نمایان می‌شوند» (فیست و فیست ۱۳۹۰: ۵۹۳)؛ از این‌رو توجه و پرداختن بیش از حد به این نیاز، باعث اختلال در تعادل سلامت روان می‌شود و فرد روان‌رنجور می‌شود.

در مورد فریدون، وجود خواهران جمشید و کامیابیش از آن دو نشانه‌های ارضای نیاز جنسی است. همچنین در مقایسه با ضحاک، وجود سه فرزند از ارنواز و شهرناز، نشانه دیگری از تأمین نیاز جنسی است. درحالی که ضحاک آن دو را در اختیار داشت؛ اما نه هیچ‌گاه توانست از عشق آنها کامیاب گردد و نه صاحب فرزندی شود. بررسی شخصیت ضحاک از جنبه نیاز جنسی، نتیجه‌ای مشابه با شکم‌بارگی او دارد. براساس سخن فردوسی، می‌توان او را شخصیتی زن‌باره دانست.

کججا ناموردختـری خوبـروی به پرده درون بود، بی‌گفت‌وگویی
پرستنده کردیش بر پیش خویش نه بر رسم دین و نه بر رسم کیش
(فردوسی، ۱۳۸۲: ۵۳)

گردآوردن زیبارویان در حرمسرا که مطابق با سخن فردوسی تا پیش از ضحاک در میان شاهان چندان مرسوم نبوده است و تمایل ضحاک به آنها، بیانگر میل شدید جنسی اوست. گرایش ضحاک به غریزه جنسی، در برخورد با خواهران جمشید نیز به‌وضوح دیده می‌شود. ضحاک پس از غلبه بر جمشید در اولین فرصت خواهران جمشید را در اختیار می‌گیرد.

شواهد دیگری زن‌بارگی ضحاک را تقویت می‌کند؛ پس از حمله فریدون به کاخ، پیشکار ضحاک خبر فتح کاخ به دست فریدون را به وی می‌رساند. واکنش ضحاک پس از سخنان پیشکار تأمل‌برانگیز است؛ ضحاک از خبر تصاحب تاج و تخت بی‌اعتنایی می‌کند. برخلاف افراد خودشکوفای همواره پذیرای واقعیت‌ها هستند، ضحاک با انکار و خونسردی نمی‌خواهد واقعیت حضور فریدون را بپذیرد.

بدو گفت کای شاه گردنکشان به برگشتن کارت آمد نشان
سه مرد سرافراز بالشکری فراز آمدند از دگر کشوری
از این سه یکی کهتر اندر میان به بالای سرو و به چهر کیان...
بیامد به تخت کیی برنشست همه بند و نیرنگ تو کرد پست...
بدو گفت ضحاک شاید بُدن که مهمان بُود، شاد باید بُدن
(همان: ۳-۷۲)

ضحاک می‌کوشد با کتمان رویداد پیش‌آمده، با خودفریبی، بیم و تشویش خود را پنهان کند. انسان‌های سالم از نظر روح و روان، در تلاشند از نیازهای سطوح پایین هرم عبور کنند و به سطوح بالاتر از جمله ایمنی، تعلق‌پذیری، عزت‌نفس و احترام برسند؛ اما افرادی که به دلیل تأمین‌نشدن نیازهای اساسی در سطوح پایین قرار دارند، دچار اختلالات شخصیتی می‌شوند و با روانی ناسالم در گروه افراد روان‌رنجور قرار می‌گیرند. شخصیت ضحاک در این گروه قرار دارد. در ظاهر صاحب قدرت و

احترامی به‌واقع غیرحقیقی است؛ اما همچنان در سطوح پایین نیازها قرار دارد و کسب احترام حقیقی و دیگر نیازها نزد او اهمیت چندانی ندارد. شاهد این ادعا، آنکه پیشکار، آگاه از ضعف شخصیت وی، نام دختران جمشید و شرح خوش‌باشی فریدون را با آنها بر زبان می‌آورد.

گرین نامور هست مهمان تو	چه کارستش اندر شبستان تو
که با دختران جهاندار جم	نشیند زند رأی بر بیش و کم
به یک دست گیرد رخ شهرناز	به دیگر عقیق لب ارنواز
شب تیره‌گون خود بتر زین کند	به زیر سر از مشک بالین کند
چو مشک، آن دو گیسوی دو ماه تو	که بودند همواره دلخواه تو

(همان: ۷۳)

ضحاک خشمگین عازم کاخ می‌شود. او در خفا شاهد عشق‌بازی فریدون با خواهران جمشید است. فریدون بر تخت او تکیه‌زده است؛ اما آنچه شاه ماردوش را بی‌اختیار می‌کند نه تاج و تخت، بلکه حضور شهرناز و ارنواز در کنار فریدون است. غلبهٔ نیاز جنسی بر شخصیت ضحاک، ترس از دست دادن آنها و باقی ماندن در پایین‌ترین سطح نیازها باعث می‌شود به نیازهای والاتر بی‌توجه باشد؛ با دیدن این صحنه، از بام فرود می‌آید و نه در پی کشتن فریدون که خواهان ریختن خون پریچهرگان می‌گردد (نک. همان: ۷۵).

این صحنه، مبین این مطلب است، زمانی که اندیشه، روان و هدف فرد در نیازهای جنسی خلاصه شود، حس تعلق‌پذیری، احترام، عزت نفس و نیاز به خودشکوفایی مفهوم و موضوعیتی ندارند و این به معنی ماندن در پایین‌ترین سطوح نیازها یعنی نیازهای فیزیولوژیکی است. در مورد ضحاک این حقیقت صدق می‌کند که «اتکای شدید به محبوب و ترس از دست دادن محبتی که سخت مورد نیاز است، در اثر ارضانشدن نیازهای تعلق و محبت است» (شولتس، ۱۳۹۷: ۱۱). نظر دیگر در مورد شخصیت ضحاک، انحراف جنسی یا هم‌جنس‌گرایی اوست. در بیت:

پس آیین ضحاک وارونه‌خوی	چنان بُد که چون می‌بُدش آرزوی
ز مردان‌جنگی یکی خواستی	به کُشتی که با دیو برخاستی
کجا ناموردختری خوب‌روی	به پرده درون بود بی‌گفت‌و‌گوی
پرستنده کردیش بر پیش خویش	نه بر رسم دین و نه بر رسم کیش

(فردوسی، ۱۳۸۲: ۵۳)

در بعضی نسخ به جای واژهٔ «کُشتی»، واژهٔ «گُشتی» به معنی «آمیزش» آمده است. در مورد بیت دوم چند معنی پیشنهاد شده است؛ اگر تصحیح «گُشتی» در نظر گرفته شود به دو صورت می‌توان معنی کرد. صورت اول آن که «هرگاه آرزو و خواهش درون بر ضحاک چیره می‌شد و دیو آرزو با او یار می‌گشت از مردان جنگی یکی را برای گُشتی و آمیزش فرامی‌خواند». صورت دیگر در ارتباط با دو بیتی است که پس از آن آمده است و این‌گونه معنی می‌شود که «هرگاه شهوت ضحاک برانگیخته می‌شد، یکی از جنگجویان زورمند را که می‌توانست با دیو کشتی بگیرد، به حضور می‌خواست و دختری زیبارو و پرازرم را در برابر خود، با آن مرد دیوافکن به مباشرت وامی‌داشت» (آیدنلو، ۱۳۹۰: ۳-۷۰۲). مطابق معانی پیشنهادی، جدا از اینکه ضحاک در نازل‌ترین سطوح نیازها قرار دارد، انحراف جنسی او نیز به‌وضوح نمایان است. هم‌جنس‌گرایی، یعنی «میل به کسب و افزایش تمایل به جنس مقابل، به‌طوریکه روابط با جنس مقابل برقرار شود» (کاپلان، سادوک، ۱۳۶۸: ۴۲). اگر مطابق نظر افرادی مانند بهفر و برگ‌نیسی، معنی اول در نظر گرفته شود، هم‌جنس‌گرایی ضحاک آشکار است و چنانچه مطابق با نظر افرادی مانند خطیبی (۱۳۹۰) معنی دوم را در نظر گیریم و این‌گونه معنی کنیم که «پهلوانی را با یکی از دختران در برابر

خود وارد رابطه جنسی می‌کند»، باز هم وارونه‌خویی، روان‌نژندی و اختلالات روانی شخصیت ضحاک به قوت خود باقی خواهد ماند. مزلو معتقد است: «نمایش آمیزش همجنس‌باز می‌تواند راهی برای محافظت از خود یا کسب محبوبیت باشد» (مزلو، ۱۳۸۱: ۴۹۶). مطابق با این، ضحاک هم از نظر جنسی نیازمند است و هم نمی‌تواند در سطوح امنیت، عشق و عزت نفس احساس نیاز کند و تأمین شود. یکی از معانی اصطلاح نظربازی، مشاهده صحنه‌های جنسی است. «نظربازی (Voyeurism)، مرب دیکی وجود دارد که در این حالت تحریک جنسی یا تماشا پیدا می‌شود» (کاپلان و سادوک، ۱۳۶۸: ۴۲). وط به جست‌وجوی مکرر موقعیت‌هایی است که امکان دیدن زنان در حالت تعویض لباس یا نرفروید نیز یادآور می‌شود، «تمتع نظری و طولانی به محبوب بدون شک غریزه جنسی دارنده‌اش را به هیجان درمی‌آورد» (فروید، بی‌تا: ۷۲). بدون تردید اگر وجه دوم از معنی بیت در نظر گرفته شود، باید گفت: تمرکز ضحاک بر ارضای این سطح از نیازها سبب می‌شود در تأمین آنها به‌شکلی افراطی و نامتعادل عمل کند و از دیگر نیازها دور ماند.

۲- نیاز به امنیت

مطابق با نظریه شخصیت مزلو در تأمین نیازها، الزامی نیست که هر نیازی به‌طور کامل تأمین شده باشد تا فرد در سطوح بالاتر احساس نیاز کند؛ اما برخی در سطح حداقل‌ها نیز تأمین نیاز نمی‌شوند تا بتوانند در سطح بعدی نیاز قرار گیرند. بررسی‌ها نشان می‌دهد، امنیت فریدون در سایه وجود فرانک تأمین می‌شود. در سراسر دوران کودکی پیش از هر خطری، فرانک دست به کار می‌شود و او را نجات می‌دهد. محبت مادر، امنیت عاطفی و فداکاری‌هایش، امنیت جانی را برای فریدون تأمین می‌کند. «اگر نیاز به محبت از دوران کودکی ارضا شود، افراد احساس عزت‌نفس می‌کنند و بزرگسالان خودشکوفایی می‌شوند که حتی در صورت تحقیر شدن از سوی دیگران، احساس عزت‌نفس خود را حفظ می‌کنند» (فیست و فیست، ۱۳۹۰: ۵۹۴). در زندگی فریدون، فرانک این امر مهم را انجام می‌دهد و زمینه‌ساز خودشکوفایی فریدون می‌شود. ضحاک که به‌دلیل عبور نکردن از نیازهای فیزیولوژیکی نمی‌تواند در سطح بعدی، یعنی نیاز به امنیت، تأمین شده باشد. او از بارزترین شخصیت‌های داستانی شاهنامه است که به‌شدت درگیر اضطراب، ترس و نگرانی است. اگر فرد از نیازهای فیزیولوژیکی عبور کند، می‌تواند در احساس امنیت به سر برد. در غیر این صورت به‌دلیل عدم تأمین نیاز امنیت، دچار نگرانی، آشفتگی و درنهایت روان‌رنجوری می‌شود. اولین جایی که نشانه‌های اضطراب در این شخصیت دیده می‌شود، زمانی است که شیطان پیشنهاد کشتن مرداس را به او می‌دهد.

چو ضحاک بشنید اندیشه کرد ز خون پدر شد دلش پر ز درد

به ابلیس گفت این سزاوار نیست دگر گوی کاین از در کار نیست

(فردوسی، ۱۳۸۲: ۴۵)

جست‌وجوی خانه به‌خانه مأمورانش نیز نشانه ناامنی روانی اوست که با این جست‌وجو در پی برطرف نمودن آن است (همان: ۵۷۵). «نیازهای ایمنی عبارتند از: امنیت، ثبات، رهایی از ترس و اضطراب. تحمل عدم اطمینان برای هر فردی دشوار است، در نتیجه می‌کوشیم تا سرحد توانایی به امنیت و حمایت دست یابیم. یکی از رفتارها در جهت تأمین امنیت، این است که بر موجودی بانکی مان می‌افزاییم یا خود را بیمه می‌کنیم» (شولتس، ۱۳۹۷: ۹۳). محضرنویسی ضحاک از رفتارهایی است که برای تأمین نیاز امنیت شکل می‌گیرد. او ترس و اضطراب خود را آشکارا با بزرگان در میان می‌گذارد. اگرچه مدعی است که برای مقابله با فریدون، لشکری از مردم، دیو و پری مهیا خواهد کرد؛ نیاز شدید به امنیت، نوشتن محضر را در اولویت قرار می‌دهد. محضرنویسی ضحاک، معادل افزایش حساب بانکی و بیمه‌نامه‌ای است که امروزه افراد به‌عنوان ابزار تأمین امنیت به کار می‌گیرند. رفتن به هندوستان و شستن خود در خون نیز نمودار ترس درونی ضحاک است. به عبارت دیگر با «هدف رهایی از سرنوشت

شوم و دستیافتن به جاودانگی به آزمون خون دست می‌زند، ولی نتیجه‌ای که حاصل می‌شود، سقوط و تنزل است» (آقاخانی بیژنی و صادقی، ۱۳۹۷: ۶-۸۵). از شواهد چنین برمی‌آید که او با وجود مقام و حکومتی که در اختیار دارد، قادر نیست نیاز به امنیت را در خود تأمین کند تا بتواند به سطوح بالاتر نیازها دست یابد. وی «در اوج قدرت، محبوس قفس محافظان است و محروم از خواب راحت شامگاهی، لحظات زندگی سراسر عذابش لبریز وحشت است» (سعیدی سیرجانی، ۱۳۹۵: ۹۹).

۳- نیاز به عشق و محبت

در هرم نیازهای اساسی پس از نیاز به امنیت، نیاز به محبت و عشق است. در فریدون با ایجاد عشق میان او و دیگران این نیاز، تأمین می‌شود. پذیرش او از سوی دیگران، سبب تأمین این نیاز می‌شود. گرایش مردم و حمایتشان از فریدون، گواه این محبت است. عشق و تعلق میان فریدون و مردم، عشق و تعلق دوسویه است. فریدون در اثر همین عشق، از خواسته‌ها و آسایش خود می‌گذرد؛ در واقع خودمداری را رها می‌کند و پس از به قدرت رسیدن در پی عدالت‌گستری است و در راستای این هدف از چیزی دریغ نمی‌کند.

وزان پس فریدون به گرد جهان	بگردید و دید آشکار و نهان
هر آن چیز کز راه بیداد دید	هر آن بوم و بر کان نه آباد دید
به نیکی بست او همه دست بد	چنانک از ره شه‌ریاران سزد
	(فردوسی، ۱۳۸۲: ۸۱)

مطابق با سلسله‌مراتب نیازها، فردی که نتواند از دو سطح قبلی بگذرد، نخواهد توانست به این سطح از نیازها بیندیشد و در پی تأمین آن باشد. ضحاک که در تأمین دو سطح اول ناکام مانده است، در این سطح نیز نمی‌تواند تأمین نیاز شود. وفادار نبودن خواهران جمشید به او نشانه و تأییدی بر ناکامی‌اش در این سطح از نیاز است. همراه شدن مردم با کاوه و پیوستن آنها به فریدون نیز شاهد دیگری بر این ادعاست. وی پس از دیدن کابوس فریدون، احساس ناامنی می‌کند و بی‌قراری و اضطراب برای از دست ندادن جان، آغاز می‌شود.

چو بشنید ضحاک بگشاد گوش	ز تخت اندر افتاد و زو رفت هوش
	(همان: ۵۷)

وقتی نیاز به امنیت قدرت می‌گیرد، نیاز به احترام کم‌رنگ‌تر می‌شود و نمی‌تواند جزو اولویت‌های فرد باشد؛ از این رو هدف‌گذاری‌های فرد تغییر می‌کند و تنها هدف او یافتن موقعیتی امن است که این موقعیت می‌تواند در شکل‌های مختلفی نمود یابد. ضحاک برای رسیدن به امنیت، یافتن فریدون را هدف قرار می‌دهد و در طول این مدت:

نه آرام بودش نه خواب و نه خورد	شده روز روشن برو لاژورد
	(همان: ۵۷)

جست‌وجوهای پی‌درپی شاه ماردوش برای دستیابی به فریدون، نشان بی‌قراری، ترس و اضطراب ناشی از نبود امنیت است. کشتن مزرعه‌دار و گاو برمایه نیز ناشی از حس ناامنی است. واکنش ضحاک در نیافتن فریدون و ویران کردن و به آتش کشیدن جایگاه او نیز پیامدهای نبود ایمنی است.

گاه رفاه‌زدگی و عدم حس تعالی‌جویی، فرد را از اندیشیدن به سطوح بالای نیازها از جمله نیاز به عشق، تعلق، احترام و... بازمی‌دارد. در چنین شرایطی فرد تحت تأثیر وضعیت مادی خویش، دچار خودبینی شده از نیازهای دیگر غافل می‌شود؛ ضحاک از این گروه است؛ او از توانایی‌های بالقوه خود نه‌تنها برای اجرای اهداف عالی از جمله جنگ با دشمن یا نمایش رزم‌آوری‌های خود استفاده نمی‌کند، از سر غرور و برای نشان‌دادن بزرگی خود به دیگران قدرت‌نمایی می‌کند.

شب و روز بودی دو بهره به زین ز روی بزرگی نسه از روی کسین

(همان: ۴۴)

از موضوعاتی که جای تأمل و بررسی دارد، پیشینه مادر ضحاک و پیامدهای آن مانعی برای حرکت ضحاک به سوی سطوح بالاتر است. «در ادبیات فارسی میانه، مادر ضحاک تجسم اهریمن در گناهکاری و یکی از هفت گناهکار بزرگ، نخستین روسپی و زناکار با محارم (با پسر خود) به شمار می‌آید» (فرنخ دادگی، ۱۳۶۹: ۱۴۹). در *زند و نندیداد* نیز مطلبی هست که روند اهریمنی کردن ازدهاک را نشان می‌دهد. «در این تفسیر «اوده»، مادر ضحاک برابر دروج است و چهارنفری که او را آبتن کرده‌اند، به سروش معرفی می‌شوند» (زند و نندیداد، فرگرد ۱۸، بند ۳۰ به نقل از ویدنگرن، ۱۳۷۸: ۹۶۹).

در *شاهنامه* از نسب مادر ضحاک و ویژگی‌های او سخنی آشکارا به میان نمی‌آید، اما به‌طور ضمنی اشاره‌ای شده است. مطابق با متن، مادر ضحاک خوشنام نیست و راوی دلیل تصمیم ضحاک، مبنی بر قتل پدر را در این می‌داند که «پژوهنده را راز با مادر است» (فردوسی، ۱۳۸۲: ۴۶) و «چه بسا راز دیگری باشد؛ این را مادر او می‌داند. کنایه از اینکه ضحاک می‌تواند زنازاده باشد» (اسلامی ندوشن، ۱۳۷۰: ۷۳۹). این بیت اشاره به «آلوده‌بستری و نامشروع بودن فرزند است» (آیدنلو، ۱۳۹۰: ۷۰۰). شاید همین امر موجب ایجاد کمبود در شخصیت ضحاک است. از این رو برای جبران این کمبود و رهایی از آن به گونه‌ای دیگر واکنش نشان می‌دهد، دچار عقده ادیب می‌شود و سرانجام به قتل پدر تصمیم می‌گیرد.

انسان‌کشی ضحاک نیز می‌تواند ریشه در مطلب بیان‌شده داشته باشد. همچنین زمانی که شهرناز و ارنواز را تصاحب می‌کند و پس از بر تخت نشستن فریدون به‌جای خشم نسبت به شاه جدید برای کشتن دو خواهر جمشید مصمم می‌شود، در ناکامی او در دوران کودکی و وجود مادری ناپاک‌تن ریشه دارد. کشتن گاو برمایه هم باتوجه به مادینگی اش و اینکه پرورش‌دهنده فریدون، هم جنس و رقیب ضحاک است، می‌تواند از نتایج این پدیده باشد.

با ریشه‌یابی رفتارهای این شخصیت، می‌توان به دلایل و انگیزه او برای انجام رفتاری خاص پی برد که بی‌شک از نیاز کمبود نشئت می‌گیرد. در واقع ضحاک با کشتن گاو برمایه علاوه بر نشان دادن خشم خود به فریدون در ناخودآگاه خود پیشینه مادر را تداعی می‌کند و کمبود خود از نداشتن پرورش‌دهنده‌ای شایسته را این‌گونه نشان می‌دهد. باتوجه به بررسی سطوح نیازهای اولیه در شخصیت ضحاک، این نتیجه حاصل می‌شود که ضحاک به دلایل ذکر شده نمی‌تواند در گروه افراد سالم از منظر روان قرار گیرد و دارای شخصیتی روان‌رنجور است؛ بنابراین بررسی نیازهای دیگر ضحاک موضوعیتی ندارد و در سطوح دیگر نیازها نمی‌تواند بررسی شود.

۴- نیاز به احترام و عزت نفس

محبوبیتی که فریدون نزد مردم می‌یابد، نیاز به احترام را در شخصیت او تأمین می‌کند. مزلو دو نیاز احترام را مشخص می‌کند: «وجهه و عزت نفس؛ وجهه عبارت از ادراک مقام، تأیید یا شهرتی که فرد در نظر دیگران کسب می‌کند. درحالی‌که عزت نفس، احساسی است که فرد از ارزش و شایستگی خودش دارد. عزت نفس بر چیزی بیش از وجهه یا مقام استوار است و میل به استقامت، پیشرفت، تسلط و شایستگی به اطمینان از خود در برابر دیگران و به استقلال و آزادی را نشان می‌دهد؛ به عبارت دیگر عزت نفس بر شایستگی واقعی و نه نظر دیگران استوار است» (فیست و فیست، ۱۳۹۰: ۵۹۵). فریدون به عنوان شخصیت متعالی به دنبال پیشرفت، استقلال و رهایی خود و دیگران از قیود ضحاک است و با شناخت و درک درست از واقعیت وجود خود بر شایستگی‌های خود، آگاه است، به عزت نفس دست یافته است و نیازهایی فراتر از نیازهای اولیه در خود احساس می‌کند.

محبوبیت او در میان مردم به‌واسطه خدماتی که به آنها کرده است، سبب پذیرش و احترام به او می‌شود. احترامی که مردم برای فریدون قائل هستند، سبب می‌شود او از خود تصور نیکی داشته باشد و خود نیز به خود احترام بگذارد؛ این احترام

کسب‌شده برپایه وجهه و موفقیت اجتماعی‌ای است که در دوران حکومت خود به آن دست یافته است. در اثر حس احترام، احساس ایمنی درونی بیشتری در فریدون به وجود می‌آید و به خود، اعتماد بیشتری می‌یابد و بی‌شک بر این امر واقف است:

همی‌گفت کاین جایگاه منست
که یزدان پاک از میان گروه
بدان تا جهان از بر ازدها
منم کدخدای جهان سربه‌سر
به فال، اختر بومتان روشن است
برانگیخت ما را ز البرزکوه
به فرّ من آید شما را رها...
نباید نشستن به یک جای بر
(فردوسی، ۱۳۸۲: ۷۶)

درحقیقت برای کسب احترام ابتدا باید به خود احترام بگذاریم و «برای دستیابی به احساس احترام نسبت به خود راستین، باید خود را خوب بشناسیم و بتوانیم فضایل و نقاط ضعفمان را تشخیص دهیم؛ اگر ندانیم چیستیم و کیستیم، نمی‌توانیم بر این امر فایق آییم» (شولتز، ۱۳۹۷: ۹۵). فریدون نیز پیش از محبوبیت در نزد دیگران، در پی بازشناسی خود است؛ زیرا «راه رسیدن به تصمیم‌گیری‌های اخلاقی و ارزشی از طریق کشف حقیقت، واقعیت و فطرت فرد است» (مزلو، ۱۳۷۴: ۱۵۷).

چو بگذشت بر آفریدون دو هشت
بر مادر آمد پژوهد و گفت
بگو مرا تا که بودم پدر
چه گویم کیّم بر سر انجمن
ز البرزکوه اندرآمد به دشت
که بگشای بر من نهان از نهفت
کیم من به تخم از کدامین گهر
یکی دانشی داستانی بزن
(فردوسی، ۱۳۸۲: ۵۹)

فریدون نیز به واسطه موفقیت اجتماعی، وجهه‌ای در بین مردم می‌یابد و مورد محبت و احترام مردم سرزمینش قرار می‌گیرد و از این نیاز عبور می‌کند. از دیگر عوامل ایجاد عزت‌نفس در فریدون، متفاوت بودن او از نظر قوم و نژاد در مقایسه با ضحاک است. «از تحقیقات انجام‌شده توسط افرادی مانند جنتایل، ونگ، کمپیل، اورت، رابینز، یاماکوچی و ... این نتیجه حاصل شده است که تفاوت‌های قومی و فرهنگی در ایجاد عزت‌نفس، کاملاً به اثبات رسیده است و هرچه هویت قومی قوی‌تر باشد، عزت‌نفس بالاتر خواهد بود» (شولتز و شولتز، ۱۳۹۸: ۱۶-۱۵). داشتن فرّ که شرط لازم برای پادشاهی است، ممیزی فریدون از ضحاک و دلیل برتری قومی او نسبت به شاه ماردوش است.

۵- نیاز به خودشکوفایی

فریدون پس از تأمین نیازهای سطوح پایین به خودشکوفایی که بالاترین سطح نیازهای اساسی است، دست می‌یابد و برای تأمین این نیاز تلاش می‌کند. او مانند دیگر افراد خودشکوفاء، ویژگی‌هایی دارد که دارای شدت و ضعف است. خودشکوفایی، حامل چندین ویژگی است که فرد خواستار تحقق خود، بیشتر آنها را داراست. «ویژگی‌های خودشکوفایی عبارت‌اند از: ادراک بسیار از واقعیت‌ها؛ پذیرش خود، دیگران و طبیعت؛ خودانگیختگی؛ سادگی و طبیعی بودن؛ تمرکز بر مشکلات به جای تمرکز بر خود؛ نیاز به خلوت و تنهایی؛ احساس قدرشناسی مداوم نسبت به جهان؛ تجربه‌های متعالی؛ خوی مردم‌گرا؛ روابط میان‌فردی؛ خلاقیت و ساختار منشی دموکراتیک» (شولتز و شولتز، ۱۳۹۸: ۵-۴۰۲).

برای دستیابی به خودشکوفایی شرایطی لازم است؛ در مرحله اول برآوردن نیازهای اساسی و گذشتن از سطوح قبل از خودشکوفایی است که در بخش‌های پیشین بیان شد. شرط دیگر، شرط سنی است. «خواستاران تحقق خود، میانسال یا سالخورده‌اند؛ زیرا جوان‌ترها حس هویت نیرومند و استقلال ندارند، به رابطه عاشقانه پایداری نرسیده‌اند و دلیلی برای ایشار خود پیدا نکرده‌اند. آنها ارزش‌ها، شکیبایی، شهامت و خرد خویش را نپرورانده‌اند و نمی‌توانند کاملاً خواستار تحقق خود باشند»

(شولتس، ۱۳۹۷: ۱۰۱). فریدون در سال‌های جوانی و پیش از رسیدن به خودشکوفایی، در موقعیت‌هایی، خردمندانه عمل نمی‌کند. زمانی که در مورد هویت خود از مادر می‌پرسد با شنیدن پیشینه خود، تصمیمی عجولانه برای انتقام از ضحاک می‌گیرد که تدبیر و خردمندی فرانک مانع آن می‌شود. پس از آنکه فریدون به تدریج به میانسالی می‌رسد، می‌توان شاهد رفتاری سنجیده‌تر از او بود. نمونه تدبیر و خردمندی او پس از کشته‌شدن ایرج است که خود، به‌طور مستقل برای انتقام خون ایرج اقدام نمی‌کند، بلکه شکیبایی و بردباری را- که ویژگی بارز افراد خودشکوفاست- پیشه می‌سازد تا منوچهر متولد شود و آماده انتقام‌گیری از کشتگان پدر شود. در بررسی ویژگی‌های خودشکوفایی در فریدون، می‌توان به ویژگی‌های زیر اشاره کرد؛

خودانگیختگی، سادگی، طبیعی بودن

«رفتار افراد خودشکوفای بی‌پرده، رک و طبیعی است. آنها به‌ندرت احساسات یا هیجانات خود را مخفی می‌کنند و از لحاظ عقاید و آرمان‌های خود، فردگرا هستند، ولی رفتار آنها لزوماً نامتعارف نیست» (شولتز و شولتز ۱۳۹۸: ۳-۴). فریدون احساسات و هیجانات خود را پنهان نمی‌کند. از کشته‌شدن برمایه و شنیدن دلیل مرگ پدر، به‌شدت خشمگین می‌شود و این خشم را در برابر فرانک آشکارا نشان می‌دهد.

فریدون چو بشنید بگشاد گوش	ز گفتار مادر برآمد به جوش
دلش پر ز درد و سرش پر ز کین	بر ابرو ز خشم اندر آورد چین
چنین داد پاسخ به مادر که شیر	نگردد مرا به‌آزمودن دلیر
کنون کردنی کرد جادوپرست	مرا برد باید به شمشیر دست
پیویم به فرمان یزدان پاک	برآرم ز ایوان ضحاک خاک

(فردوسی، ۱۳۸۲: ۱-۱۷۲)

او اندوه خود را از مرگ ایرج نیز پنهان نمی‌کند، از شدت تأثر، بی‌هوش بر زمین می‌افتد؛ اما آنچه شخصیت او را از نظر این ویژگی به افراد خودشکوفای نزدیک‌تر نشان می‌دهد، واکنش فریدون به مرگ دو فرزند خود-سلم و تور- است که واکنشی طبیعی و بیان صادقانه احساسات اوست. «افراد خودشکوفای می‌توانند صادقانه عواطف خود را نشان دهند، یعنی به‌طور طبیعی و برطبق طبیعت خویش عمل کنند» (شولتس، ۱۳۹۷: ۵-۱۰۴). فریدون آن دو را متجاوز و خاطی می‌داند و سال‌ها به امید انتقام‌گیری، به دست منوچهر است؛ اما با دیدن سر آن دو، عاطفه پدری در او برانگیخته می‌شود و احساساتش را آشکارا نشان می‌دهد. فریدون، عواطف پدری را از مسئولیت اجتماعی جدا می‌داند؛ به همین دلیل در مقام پادشاه، خواهان انتقام از سلم و تور است و در مقام پدر، از مرگ آنها اندوهگین می‌شود. «افراد خودشکوفای نسبتاً خودانگیخته در رفتار و بسیار خودانگیخته‌تر از آن در زندگی درونی، افکار و تکانش‌ها هستند. سادگی، فطری بودن، حفظ حالت طبیعی و عدم تلاش برای تأثیرگذاری، ویژگی رفتار آنهاست» (مزلو، ۱۳۶۷: ۲۲۱). رفتار فریدون نیز در مواردی نشئت‌گرفته از سادگی فطرت اوست؛ در برابر مادر مطابق با طبیعت نوجوانی، خشمگین و عجولانه تصمیم به حمله می‌گیرد، پس از تصاحب کاخ ضحاک، بدون پنهان کردن احساسات و بی‌اعتنا از تصور دیگران درباره خود، به هم‌نشینی با شهرناز و ارنواز می‌پردازد.

درک درست از واقعیت

«افراد خودشکوفای از ناشناخته‌ها احساس وحشت یا تهدید نمی‌کنند، آنها را می‌پذیرند، در مورد آن احساس راحتی می‌کنند و از این جهت با افراد معمولی تفاوت دارند» (همان: ۲۱۸). گذشتن فریدون از آب، این ویژگی را در او تأیید می‌کند. او بی‌باکانه و بدون هرگونه وحشتی با اندیشیدن به هدف والایی که در ذهن دارد، به دریا می‌زند و از آن می‌گذرد.

فریدون چو بشنید خشمناک
همان گه میان کیانی بیست
سرش تیز شد کینه و جنگ را
سزای ستودن به هر انجمن
از آن ژرف دریا نیامدش باک
بر آن باره تیز تک برنشست
به آب اندر افکند گلرنگ را
(فردوسی، ۱۳۸۲: ۶۷)

فریدون مانند افراد خودشکופا که «از مسائل تردیدبرانگیز، نامعلوم، نامطمئن، مبهم و مسیرهای ناشناخته استقبال می‌کنند» (فیست و فیست، ۱۳۹۰: ۶۰۴)، از چالش با دریا استقبال می‌کند و با آرامش و در عین حال فعالانه بر آن فائق می‌آید. از دیدگاه یونگ سفر از نمادهای عالی است. «فریدون از همان کودکی، سفر تفرّد و خودیابی را آغاز می‌نماید» (خسروی، ۱۳۹۴: ۱۱۳). گذر او از آب، سفری نمادین به سوی خودیابی و درنهایت خودشکوفایی است. درک درست این شخصیت از واقعیت، در جریان انتخاب همسر برای سه پسر خود دیده می‌شود؛ زیرا «آب نمادی از باروری و تولد ثانویه است در جهت تزکیه» (کزازی و رضاکمالی بانیانی، ۱۳۹۵: ۷). او می‌کوشد ارزیابی درستی از نحوه برخورد شاه یمن در برابر درخواست خود داشته باشد. از این رو با درک دقیق خود درمی‌یابد که:

یکی ژرف بین است شاه یمن
سرخنگوی و روشندل و پاک‌تن
که چون او نباشد به هر انجمن
سزای ستودن به هر انجمن
(فردوسی، ۱۳۸۱: ۳۳)

همچنین اذعان می‌کند که: «همش گنج بسیار و هم لشکرست / همش دانش و رای و هم افسرست» (همان: ۳۳). فریدون، هم محاسن شاه یمن را می‌شناسد و هم از فسونی که به کار خواهد گرفت، آگاه است. وی درخواست شاه یمن را که خواستار ارزیابی سه فرزندش است، دور از هرگونه تعصب، خودبینی و غرور می‌پذیرد و شاه یمن را در این امر محق می‌داند؛ زیرا افراد خودشکופا «مردمان را به روشنی و با عینیت درک می‌کنند» (کریمی، ۱۳۷۸: ۱۶۲). البته گاهی افراد خودشکופا نیز دچار خطا و اشتباه می‌شوند. فریدون نیز از این قاعده مستثنا نیست و دچار خطا می‌شود؛ خطای او هنگام تصمیم‌گیری برای رفتن به نزد برادران، دیده می‌شود.

مقاومت در برابر فرهنگ‌پذیری

افراد خودشکופا می‌توانند با تفکر و عمل به شیوه‌های معین در برابر فشارهای اجتماعی مقاومت کنند. «آنها توسط قوانین مربوط به منش فردی خودشان اداره می‌شوند، نه با قواعد جامعه. از این رو کمتر به قالبی خاص درمی‌آیند» (مزلو، ۱۳۶۷: ۲۴۱). فریدون به‌مثابه فرد خواهان تحقق خود، در برابر هرگونه فرهنگ‌تحمیلی مقاومت می‌کند؛ این مقاومت در چند مورد دیده می‌شود؛ - فریدون که قدرت تشخیص درست و نادرست را دارد، در تقسیم جهان میان پسران خود برخلاف هنجارهای رایج عمل می‌کند؛ با واگذاری تاج و تخت و سرزمین ایران به فرزند کوچک‌تر، عرف جامعه را می‌شکند و با آینده‌نگری خود، دو فرزند مهتر را از پادشاهی این سرزمین و جانشینی خود دور می‌کند. سلم و تور در پیغامی که به پدر می‌فرستند، به این رفتار خلاف عرف فریدون اشاره می‌کنند و بر بی‌عدالتی او اعتراض دارند.

همی به‌آرزو خواستی رسم و راه
نکردی به فرمان یزدان نگاه
(فردوسی، ۱۳۸۲: ۹۴)

- هنگام مرگ تور و دیدن سر او: «فریدون همی بر منوچهر بر / یکی آفرین خواست از دادگر» (همان: ۱۲۶). فریدون ستاینده آنچه است که موافق موازین و قوانین منش فردی خودش باشد. وی عواطف پدری را از ارزش‌های اخلاقی و معیارهای بهنجار اجتماعی جدا می‌کند. افراد خودشکופا به دنبال ارزش‌های هستی مانند حقیقت و عدالت هستند. فریدون به تبع همین هدف، مهر پدری را کنار می‌گذارد و برای برپایی دادگری و جلوگیری از بیداد، منوچهر را حمایت می‌کند.

روابط بین فردی

از ویژگی‌های افراد خودشکופا، روابط بین فردی است. «محبت میان آنها محبت غیرخودخواهانه‌ای است که در آن ایشار عشق، دست‌کم همان اهمیت دریافت عشق را دارد. آنها به همان میزان که به رشد و کمال خود اهمیت می‌دهند، به رشد و کمال دیگری هم ارج می‌نهند» (شولتس، ۱۳۹۷: ۱۱۲). فریدون در انتخاب و ارتباط با دیگران، دقت نظر خاصی دارد. در انتخاب همسر، دو خواهر جمشید را برمی‌گزیند که هم دارای اصل و نژاد شاهی هستند و هم پاکیزه و خوب‌روی و سرآمد بانوانند؛ از این جهت مناسب‌ترین گزینه برای پیوند با فریدون به شمار می‌آیند. افراد خودشکופا ترجیح می‌دهند با کسانی همراه باشند که ارزش‌ها و ویژگی‌های مشترک داشته باشند. این رفتار، در بزم نشینی‌های فریدون دیده می‌شود. به «کندرو» برای برپایی بزم این‌گونه سفارش می‌کند:

کسی کو به رامش سزای من است به دانش همان دل‌زدای من است
بیار، انجمن کن بر تخت من چنان‌چون بود درخور بخت من
(فردوسی، ۱۳۸۲: ۲-۷۱)

و کندرو طبق فرموده فریدون، «همان درخورش باگهر مهتران» را در بزم او حاضر می‌کند (نک. همان: ۷۲). در انتخاب همسر برای سه فرزندش نیز ملاک‌های خاصی را در نظر دارد که در جای خود به آن پرداخته شد. فریدون مانند همه افراد خواهان تحقق خود، که «گاه می‌تواند خشن و حتی در برابر کسانی که عیب‌جو، متظاهر و پرنخوتند، بی‌رحم باشد» (شولتس، ۱۳۹۷: ۱۱۱)؛ در برابر ضحاک بی‌رحمانه عمل می‌کند، او را به بند می‌کشد و در دماوندکوه زندانی می‌کند. همچنین در برابر کشته‌شدن ایرج، بدون ترحم، اندیشه انتقام از پسران خود را در سر می‌پروراند.

ساختار خوی مردم‌گرا

افراد کاملاً سالم، دارای ویژگی‌های مردم‌گرایانه آشکاری هستند و با همه اقشار ارتباط برقرار می‌کنند. «آنها صرف‌نظر از طبقه اجتماعی، وابستگی‌های سیاسی، دینی، نژاد و رنگ، با دیگران در ارتباطند و این‌گونه تفاوت‌ها، برای آنها بی‌اهمیت است؛ از این‌رو قادرند با همه، ارتباطی صمیمانه برقرارکنند» (مزلو، ۱۳۶۷: ۲۳۴). فریدون که در گروه افراد خودشکופا قرار دارد، صرف‌نظر از وابستگی‌های سیاسی و نژادی عمل می‌کند؛ انتخاب دختران عرب‌نژاد برای فرزندان خود، نشان می‌دهد تفاوت‌های نژادی و سیاسی برای او بی‌اهمیت است. از این دید است که تسلیم خواسته شاه یمن می‌شود، مبنی‌بر فرستادن سلم و تور و ایرج به سرزمین یمن برای ارزیابی و درخواست او را تمکین می‌کند. «افراد خودشکופا می‌توانند با دیگران روابط محکم‌تری داشته باشند. در عین حال تعداد اشخاص کاملاً سالمی که بتوان از میان آنها دوست یا همسر انتخاب کنند، اندک است. آنها ترجیح می‌دهند با کسانی همراه باشند که ارزش‌ها و ویژگی‌های مشترکی داشته باشند» (شولتس، ۱۳۹۷: ۱۱۱). دقت‌نظر و سخت‌گیری فریدون در انتخاب همسر برای فرزندان خود، گویای این ویژگی است.

تمایز میان وسیله و هدف، خیر و شر

«افراد خودشکופا، قویاً پایبند اخلاق و دارای استانداردهای اخلاقی معینی هستند» (مزلو، ۱۳۶۷: ۲۳۶). از ویژگی‌های افراد خواستار تحقق خود، قدرت تشخیص خیر از شر و درست از نادرست است. در شخصیت فریدون این ویژگی در چند قسمت از زندگی او دیده می‌شود؛ فریدون از نامه گلایه‌آمیز سلم و تور، هدف آنها را تشخیص می‌دهد و ایرج را از دیدار آنها برحذر می‌دارد. پس از مرگ ایرج نیز با دیدن نامه سلم و تور مبنی بر عذرخواهی و امان‌طلبی به هدف آنها پی می‌برد و منوچهر را از نیت آنها آگاه می‌گرداند. او بر تخت‌نشستن و پادشاهی را وسیله می‌بیند، نه هدف. اگرچه به بهانه کین‌خواهی پدر

و بر پایه در جست‌وجوی ضحاک است. اینها وسایل رسیدن به هدفی والاتر، یعنی رهایی مردم از بیداد است. انتقام خون ایرج نیز وسیله‌ای برای دستیابی به هدفی بزرگ‌تر، یعنی جنگ با اهریمن است. همان‌گونه که خطاب به سپاه گفته می‌شود: «بکوشید کاین جنگِ آهرمن است» (فردوسی، ۱۳۸۲: ۱۲۱).

تمرکز بر مشکلات فراتر از خود

انسان‌های خودشکوکا علاوه بر پرداختن به امور جاری و سطحی به مسائل هستی و فلسفی نیز نظر دارند و پرسش‌های جدی درباره وجود، هستی و انسان به آنها جامعیت شخصیتی می‌دهد. «اهداف افراد خودشکوکا بیشتر متوجه مسائل اساسی و سوال‌های جاودانی (فلسفی یا اخلاقی) است. چنین افرادی معمولاً در چارچوبی از ارزش‌ها که کلی است نه جزئی، جهانی است نه محلی و با قرون سروکار دارد نه با لحظه‌ها زندگی می‌کنند» (مزلو، ۱۳۶۷: ۲۲۴). مشکلات دیگران در اولویت کارهای افراد خودشکوکا قرار دارد و برطرف کردن آن را از وظایف خود می‌دانند. در این شرایط خود را فراموش می‌کنند و همه توانایی خود را در این مسیر به کار می‌گیرند. «آنها تکلیف‌گرا هستند و به مشکلات خارج از خودشان می‌پردازند. این علاقه به آنها امکان می‌دهد مأموریتی را در زندگی ترتیب دهند؛ هدفی برای زیستن که از خودبزرگ‌نمایی فراتر می‌رود. شغل آنها، رسالت، وظیفه و هدف است» (فیست و فیست، ۱۳۹۰: ۶۰۵).

فریدون پس از بر تخت نشستن، کار خود را پایان یافته نمی‌داند. تعهد و مسئولیتی در خود احساس می‌کند که منجر به ایجاد فراینز در او می‌شود. «پس از برآورده شدن نیازهای اساسی، نیازهای والاتری که به آن فراینز می‌گویند، موجب انگیزش خواستاران تحقق خود می‌شود» (مزلو، ۱۳۸۱: ۷-۳۹۶). یکی از فراینزهای این شخصیت، عدالت‌خواهی است. تأمین این نیاز به یک آرمان تبدیل می‌شود و عملکرد وی را در جهت خود هدایت می‌کند و توانایی‌های او را در جهت استقرار عدالت در سرزمین ایران یا در جهان به چالش می‌کشد و سرانجام مقتدرانه این آرمان را به یک حقیقت محقق شده تبدیل می‌کند. فریدون بر این هدف است که:

بیرم پی اژدها را ز خاک بشویم جهان را ز ناپاک پاک
(فردوسی، ۱۳۸۲: ۷۰)

و پس از تلاش بسیار به آن دست می‌یابد.

نتیجه

بررسی داستان فریدون و ضحاک، قابلیت انطباق نظریه مزلو را بر شخصیت‌های شاهنامه نشان می‌دهد. پژوهش حاضر نشان می‌دهد فریدون می‌تواند الگو و نمونه انسان خودشکوفادر این اثر حماسی باشد. وی از سطوح پایین هرم نیازهای اساسی از جمله نیاز به خوراک، غرایز جنسی، امنیت و عشق گذشته است و به سطوح بالاتر، یعنی احترام و خودشکوفایی دست می‌یابد. در مقابل، بررسی رفتار ضحاک نشان می‌دهد او در پایین‌ترین سطح از سطوح هرم نیازهای مزلو قرار دارد. میل شدید ضحاک به غذاهای لذیذ، رویش ماران بر شانه‌هایش و خوراندن مغز انسان‌ها به آنها، نماد شکم‌پارگی، گرسنگی و سیری‌ناپذیری اوست. گردآوری دختران زیبارو به حرمسرا، واکنش‌های او هنگام دیدن معاشقه فریدون با شهرناز و ارنواز، هم‌جنس‌گرایی یا به تماشای نشستن رابطه جنسی دیگران نشان می‌دهد، ضحاک در نیازهای جسمانی و به تبع آن نیاز به عشق و محبت نیز تأمین نشده است و در گروه افراد روان‌نژند قرار می‌گیرد؛ اما فریدون که از نظر روان‌شناسی انسانی سالم است،

ویژگی‌های افراد خودشکوفایا را به کمال داراست؛ از جمله ویژگی‌های فریدون در این سطح از نیازها، خودانگیختگی و سادگی طبیعی است که سبب ابراز احساسات و هیجانات روحی اوست. احساس اندوه فریدون بر کشته شدن برمایه و مرگ پدر، اندوهگینی او از مرگ ایرج و واکنش طبیعی او بر مرگ سلم و تور از جمله رفتارهایی است که معرف این ویژگی در شخصیت فریدون است. گذر فریدون از دریای ژرف - که نماد از سفر به سوی خودیابی است و شناخت درستی که از شاه یمن دارد - گویای درک درست او از واقعیت است. همچنین فریدون با تقسیم جهان میان سه فرزند و واگذاری تخت و تاج به فرزند کهنتر، به دلیل دوراندیشی و درک درست خود، در برابر فرهنگ حاکم بر جامعه مقاومت می‌کند و در انتخاب جانشین بدعتی متفاوت ایجاد می‌کند. او برای رسیدن به ارزش‌های هستی از جمله دادگستری، عواطف پدری را نادیده می‌گیرد و منوچهر را در انتقام‌گیری یاری می‌کند. ویژگی دیگر او توجه به روابط بین‌فردی است. این ویژگی در فریدون هنگام انتخاب شهرناز و ارنواز که دارای نژاد شاهی هستند، به‌عنوان همسر و باریک‌بینی و دقت‌نظر او هنگام انتخاب همسر برای فرزندان، آشکارا دیده می‌شود. فریدون خوی مردم‌گرا دارد. نژاد و رنگ و وابستگی‌های سیاسی برایش بی‌اهمیت است. انتخاب دختر از نژاد عرب برای فرزندان و پذیرفتن خواسته‌های شاه یمن برای ارزیابی سه پسرش، مؤید این ویژگی است. قدرت تمایز میان خیر و شر از ویژگی‌های دیگر اوست؛ وی نیت و هدف شوم سلم و تور را از نامه آنها درمی‌یابد و ایرج را از رفتن به نزدشان باز می‌دارد. پس از مرگ ایرج، امان‌خواهی آن دو را فریب و حيله می‌داند. وی دارای قدرت تشخیص، میان وسیله و هدف است؛ از این رو در بند کردن ضحاک را وسیله‌ای برای رسیدن به هدفی والاتر، یعنی رهایی مردم از بیداد قرار می‌دهد. همچنین تمرکز او بر مشکلات فراتر از خود، او را تکلیف‌گرا می‌کند و احساس تعهدی احساس دارد که باعث می‌شود پس از به حکومت رسیدن کار خود را پایان یافته نداند و همواره در پی دادگستری و ظلم‌ستیزی باشد.

منابع

۱. آقاخانی بیژنی، محمود و صادقی، اسماعیل (۱۳۹۷). «تحلیل آزمون در شاهنامه؛ براساس مبانی، اهداف، اشکال و ساختار آزمون‌ها»، فنون ادبی، سال دهم، شماره ۳ (پیاپی ۲۴)، صص ۷۹ تا ۹۶.
۲. آیدنلو، سجاد (۱۳۹۰). دفتر خسروان، چاپ اول، تهران: سخن.
۳. _____ (۱۳۸۶). نارسیده‌ترینج (بیست مقاله درباره شاهنامه و ادب حماسی ایران، چاپ اول، اصفهان: نقش‌مانا).
۴. اسلامی ندوشن، محمدعلی (۱۳۹۴). زندگی و مرگ پهلوانان در شاهنامه، چاپ ششم، تهران: شرکت سهامی انتشار.
۵. _____ (۱۳۷۰). نامه نامور، چاپ اول، تهران: سخن.
۶. حصوری، علی (۱۳۸۸). سرنوشت یک شمن از ضحاک به اودن، چاپ اول، تهران: چشمه.
۷. خسروی، اشرف (۱۳۹۴). شاهنامه از دیدگاه روان‌شناسی یونگ، چاپ اول، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
۸. خطیبی، ابوالفضل (۱۳۹۰). «بکشتی یا به گشتی» تفسیری تازه از بیت‌های بحث‌برانگیز درباره وارونه‌خویی ضحاک»، نامه فرهنگستان، دوره دوازدهم، شماره اول (پیاپی ۴۵) صص ۳۲ تا ۴۸.
۹. داودنیا، نسرين؛ سراج خرمی، ناصر جولازاده و اسمعیلی، علی‌اکبر (۱۳۹۳) نقد شخصیت کیخسرو براساس نظریه آبراهام مزلو، نشریه ادبیات حماسی، دوره ۱، شماره ۲، صص ۲۵ تا ۴۶.

۱۰. زارعی، فخری، موسوی، سیدکاظم و مددی، غلامحسین (۱۳۹۴). «شخصیت‌پردازی با رویکرد روان‌شناختی در داستان سیاوش» *کاوش‌نامهٔ زیان و ادبیات فارسی*، شمارهٔ ۳۰، صص ۶۷ تا ۱۰۲.
۱۱. سناری، رضا، صفار حیدری، حجت و محرابی کالی، منیره (۱۳۹۴). «شخصیت رستم براساس داستان رستم و اسفندیار در شاهنامه و نظریهٔ خودشکوفایی آبراهام مزلو»، *متن‌پژوهی ادبی*، دورهٔ ۱۹، شمارهٔ ۶۴، صص ۸۳ تا ۱۰۹.
۱۲. سعیدی سیرجانی، علی‌اکبر (۱۳۹۵). *ضحاک ماردوش*، چاپ هشتم، تهران: پیکان.
۱۳. شاملو، سعید (۱۳۸۸). *مکتب‌ها و نظریه‌ها در روان‌شناسی شخصیت*، چاپ نهم، تهران: انتشارات رشد.
۱۴. شولتز، دوان و شولز، سیدنی ال (۱۳۹۸). *نظریه‌های شخصیت*، چاپ چهل و سوم، ترجمهٔ یحیی سید محمدی، تهران: ویرایش.
۱۵. شولتز، دوان (۱۳۹۷). *روان‌شناسی کمال (الگوهای شخصیت سالم)*، چاپ بیست و سوم، ترجمهٔ گیتی خوشدل، تهران: پیکان.
۱۶. فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۸۲). *شاهنامه*، به کوشش سعید حمیدیان، ج اول، چاپ ششم، تهران: قطره.
۱۷. _____ (۱۳۸۱). *پادشاهی کیومرث، هوشنگ، تهمورث، جمشید، ضحاک*، به کوشش محمد دبیر سیاقی، چاپ سوم، تهران: قطره.
۱۸. _____ (۱۳۸۱). *پادشاهی فریدون*، به کوشش محمد دبیر سیاقی، چاپ سوم، تهران: قطره.
۱۹. _____ (۱۳۸۶). *شاهنامه*، توضیح واژه‌ها و معنای ابیات: کاظم برگ‌نسی، ج ۱، چاپ دوم، تهران: فکر روز.
۲۰. _____ (۱۳۸۰). *شاهنامه*. شرح مهری بهفر، دفتر یکم، چاپ اول، تهران: هیرمند.
۲۱. فرنبرگ دادگی (۱۳۶۹). *بندهش*، گزارنده مهرداد بهار، تهران: توس.
۲۲. فشارکی، حسن (۱۳۹۷). *شاهنامه از دو منظر*، چاپ دوم، تهران: نگاه.
۲۳. فروید، زیگموند (بی‌تا). *تجزیه و تحلیل روانی جنسی*، چاپ اول، ترجمهٔ علی دشتستانی، تهران: کتابخانهٔ مرکزی.
۲۴. فیست، جس و فیست، گریگوری جی (۱۳۹۰). *نظریه‌های شخصیت*، چاپ ششم، ترجمهٔ یحیی سید محمدی، تهران: روان.
۲۵. کاپلان، هارولد و سادوک، بنیامین (۱۳۶۸). *مسائل و اختلالات روان‌تنی*. چاپ دوم، مترجم نصرت‌الله پورافکاری، تبریز: تابش.
۲۶. کریمی، یوسف (۱۳۷۸). *روان‌شناسی شخصیت*، چاپ پنجم، تهران: ویرایش.
۲۷. کزازی، میرجلال‌الدین، رضاکمالی بانیانی، مهدی (۱۳۹۵). «تحلیل شخصیت رستم در هفت خان بر اساس دیدگاه‌های یونگ و فروید» *فنون ادبی*، سال هشتم، شمارهٔ ۴ (پیاپی ۱۷)، صص ۱ تا ۱۶.
۲۸. کوپر، جی. سی (۱۳۸۰). *فرهنگ مصوّر نمادهای سنتی*، چاپ اول، ترجمهٔ ملیحه کرباسیان، تهران: فرشاد.
۲۹. مزلو، آبراهام (۱۳۶۷). *انگیزش و شخصیت*، چاپ اول، ترجمهٔ احمد رضوانی، مشهد: آستان قدس رضوی.
۳۰. _____ (۱۳۸۱). *زندگی در اینجا و اکنون «هنر زندگی متعالی»*، چاپ اول، مترجم مهین میلانی تهران: فراروان.
۳۱. _____ (۱۳۷۴). *افق‌های والاتر فطرت انسان*، چاپ اول، ترجمهٔ احمد رضوانی، مشهد: آستان قدس رضوی.

۳۲. ویدنگرن، گئو (۱۳۷۷). دین‌های ایران، چاپ اول، ترجمه منوچهر فرهنگ، تهران: آگاهان ایده.

۳۳. یاوری، حورا (۱۳۸۴). روانکاوی و ادبیات. چاپ دوم، تهران: سخن.

